

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Ольга Ковалевська

●

ПЕРША ПУБЛІКАЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРБА ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ

Питання про те, як виглядав герб гетьмана І.Мазепи та які різновиди цього зображення існували, неодноразово обговорювалися істориками і фахівцями з геральдики. Однак цікаво було б нагадати, де і коли гетьманський герб було надруковано вперше.

Сталося це в проміжку між 25 липня та 31 грудня 1687 року у Чернігові. Невдовзі після обрання І.Мазепи на гетьманство в місцевій друкарні було надруковано «Молитвослов денны и ночны...» з великою присвятою новообраному керманичу Гетьманщини. Це невеличка книжечка розміром обкладинки 12 x 7,5 см становила за обсягом 540 сторінок. Вона мала шкіряний оклад на дошках та шкіряні застібки з металевими гачками. На звороті титульної сторінки цього збірника молитов був зображений герб І.Мазепи в оточенні ініціалів його титулу: «І.М.Г.В.Ц.П.В.З». Розмір зображення герба з літерами - 5 x 5 см. Над зображенням містився напис: «В знамені Ясневельможнаго Пана Іоанна Мазепы Славнаго Гетмана». Під зображенням було кілька рядків, що починалися так: «От неба поб-да врагов бываеть...». З 3 по 14 сторінку «Молитвослова» містилася присвята гетьману І.Мазепі: «Ясне Вельможному его памяти пану Иоанну Мазепе, гетману, войск их царского пресветлого величества Запорожских нашему Велице милостнику пану и добродееви, мира, здравия, долголетия, благополучного во всем пребівания и душевного спасения, от усердия желаем...». Згідно зі змістом в книзі містилися різноманітні молитви, зокрема «полуночица повседневная», «полуночица субботняя», «полуночица недельная», «чин вечерний», «канон пресвятой Богородицы», «молитва ото сна вставши», «молитва на сон грядущий», а також тропарі, служба недільна тощо. Крім того, текст збірника був оснащений 20 ілюстраціями, серед яких заставки, кінцівки та окремі гравюри на біблійні сюжети. Вперше цей «Молитвослов» був описаний дослідниками української книги Я.Запаско та Я.Ісаєвичем¹. У фондах відділу рідкісної книги Публічної бібліотеки імені М.Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі (нині Російська Національна бібліотека) зберігаються два примірники цього збірника. Один з них походить із зібрання М.Погодіна, яке надійшло до Імператорської публічної бібліотеки у 1852 р. Цей примірник дещо пошкоджений. Інший примірник «Молитвослова» невідомого походження повніший, крім того, він був реставрований у 1963 році, що зробило можливим ознайомлення не лише з його змістом, але й з художнім оформленням.

Для нас особливе значення має саме малюнок гетьманського герба, бо він став першим його зображенням на сторінках друкованого джерела, після чого воно неодноразово відтворювалося на сторінках інших видань та окремих творів. Як видно на малюнку, нижня горизонтальна жердина, на яку спирається вертикаль літери «іпсілон», що становить основу герба, має загнуті кінці. Вони обидва загнуті під кутом 90 градусів,

ВЪ ЗНАМЕНИИ МѢСНИ БЕЛМОНА ПѢНА,
ІОАННА МАКІПЫ СЛАНА ТІТМА НА

І

М

У

Б

Щ

П

К

З

Ѡ ИКА ПОВѢДА, БІАГОУЕ БІВІАТЬ,
ИНОМЪ КРѢХЪ ХЪЧЪ ВСА ВЪИИ ДА ВЪИ
КРѢХЪ ЗАДАВОІ РОГО, ВЪИ НДА ВЛАНИЦІ,
ДШЪ И ТѢЛІ, ВРАГО Б ПОВѢДАНЦІ
НѢШ. САФТАО И НИПОКОЛѢБІМШ.
ИНО ПРЪ ДСАФТІ, ВЪ КРѢПЕДИ ВЪМО
ТѢ НВОМЪ ІОАНЪ КРѢПКО МДЖАСА,
БѢТМѢ НАХѢТО ВЪИИ И ВЪПРАШАСА.

але, крім того, правий, з точки зору глядача, кінець має додатковий нахил, спрямований до низу, під кутом 45 градусів. З лівої сторони зображено шестикутну зірку, а з правої – півмісяць, обернений рогами в середину композиції. Як свідчать сучасні дослідження з геральдики Речі Посполитої і окремо Великого князівства Литовського, це є класичне зображення герба «Kurcz»². Однак в зображенні цього герба була відмінність, і називалася вона – «Мазера»³. Різниця у зображенні такого герба полягала лише у тому, що нижня переклада не мала загнутих кутів, а замість зірки з півмісяцем, з обох боків зображувалися лише півмісяці так само обернені в середину композиції. До речі, саме таке зображення гетьманського герба було наведено Я.Токаржевським-Карашевичем у його дослідженні, присвяченому питанню походження та особливостям зображення герба І.Мазепи⁴.

У будь-якому випадку розміщення зображення герба І.Мазепи на сторінках «Молитвослова» 1687 року видання мало велике значення, бо це було перше оприлюднення герба гетьмана, яке фактично мало стати взірцем для подібних зображень як на творах, що були присвячені І.Мазепі, так і на речах церковного начиння, які гетьман дарував церквам та монастирям, на закладних дошках будівель, які закладалися його коштом тощо. Крім того, можна помітити певний символізм у тому факті, що першою книгою, котра вийшла за гетьманства І.Мазепи, став саме «Молитвослов», підкресливши таким чином особливе ставлення нового гетьмана до церкви та духовних основ життя українського суспільства.

Джерела та література:

1. Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – В 2-х т. - Львів, 1981-84.
2. Andrzej W. Drągowski. Herby szlachty polskiej i Litewskiej. – Warszawa: Wydawnictwo de Fakto, 2005. – S. 92.
3. Там само. – С.102.
4. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи.// Мазепа. Зб. ст. - Т.І. - Варшава, 1938. - С.53-63.

ІСТОРИЧНІ КУРІОЗИ: ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО З ЕКСПОНАТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Кожен музей пишається наявністю в його колекціях унікальних речей, які мають приналежність відомим історичним особистостям. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського не є виключенням. У його колекції холодної та вогнепальної зброї чимало предметів озброєння, пов'язаних з іменами гадацького полковника Михайла Милорадовича, керівника селянських повстань Семена Гаркуші, а також з іменами відомих українських та західноєвропейських зброярів XVIII – XIX ст.¹.

Одним з таких особливих експонатів є польська шабля роботи львівського майстра XVII-XVIII ст., яка має інвентарний номер И – 2926. За інформацією каталогу колекції В.Тарновського, виданого 1898 р., шабля мала опосередковане відношення до гетьмана І.Мазепи. Згідно з легендою, гетьман подарував її козацькому осавулу Савичу з рештою озброєння². Значно пізніше шабля була придбана В.Тарновським у одного з нащадків Савича, а рушниця та пара пістолетів залишилися в іншого. Шабля має грецький клинок, який розширюється донизу і закінчується двогострою елманню. Вздовж клинка на ній міститься напис грецькою мовою: «Усі надії на тебе покладаю». Шабля також прикрашена орнаментом та зображенням двох срібних свічок у золотих свічниках.

Крім того, на клинку біля рукояті зображено Богородицю з немовлям та двома янголами над ними, що тримають вінець із вмонтованими трьома гранатовими каменями.

Незважаючи на свій поважний вік, шабля вражає своєю красою та строгістю одночасно, а за унікальністю вона могла б займати одне з почесних місць у колекції музею. Однак недавні дослідження колекцій інших музеїв України та Литви призвели до цікавого відкриття.

В експозиції Національного музею Литви у Вільнюсі виставлена не менш унікальна шабля³. Її легенда твердить, що ця шабля була подарована патріархом Константинопольським польському королю Яну III Собеському за перемогу над турками в битві під Віднем 1683 р. У колекцію нинішнього національного музею вона, очевидно, потрапила з колекції Музею старожитностей міста Вільна (1856-1865 рр.)⁴, засновником та директором якого був відомий колекціонер, вчений-самоук Євстахій Тишкевич (1814-1873)⁵.

При огляді цієї шаблі несподіваним виявилось те, що вона є точною копією «чернігівської» шаблі, але без рукояті. Той же малюнок, той же напис грецькою мовою (!). Але ще більшою несподіванкою стала наявність третьої «шаблі-близнючки».

В експозиції Львівського історичного музею, яка розміщена за адресою площа Ринок, 24, виставлена шабля, підпис під якою повідомляє: «шабля XVII ст., роботи молдавського майстра»⁶. Цей експонат у 1914 році був придбаний львівським Музеєм короля Яна III Собеського у перемишльського антиквара Германа Вейнгартена за 1000 крон⁷. У складі колекції цього музею у 1940 році шабля перейшла у власність Львівського історичного музею. Її зовнішній вигляд підтверджує, що зображення Богородиці з немовлям, ангелів з короною, свічників та грецького напису відповідають зображенням на «чернігівській» та «вільнюській» шаблях. Відмінною є лише рукоять шаблі.

Виявлення в трьох історичних музеях, віддалених один від одного сотнями кілометрів, експозиції яких формувалися з різних джерел, схожих шабел, повинно викликати потребу додаткового спеціального дослідження. Метою цього дослідження має стати уточнення часу виготовлення цих шабел шляхом зіставлення матеріалу та технології його обробки, а також по можливості з'ясування місця виготовлення цих пам'яток, які через свою повну схожість, очевидно, належали одному майстру. Відповіді на ці та інші запитання навряд чи зменшать музейну цінність згаданих експонатів. Їх історична вартість значно зростає, якщо ми достеменно будемо знати час їх виготовлення, ім'я майстра-зброяря, який їх виготовив, а також зможемо з'ясувати для себе питання про унікальність або, навпаки, типовість, серійність згаданих пам'яток. В будь-якому випадку виявлені «близнюки» шаблі, яка є експонатом Чернігівського історичного музею, заслуговує на увагу фахівців, музейних співробітників, істориків та усіх, хто цікавиться історією та прагне розкрити її таємниці.

Джерела та література:

1. Ільченко Т. Зброя з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід. – 1996. - № 14. – С.80-82.

2. Каталог українських древностей коллекции В.Тарновского. – К., 1898. – Старий номер: № 143 (С.46); новий - № И-2926.

3. Інвентарні номери цієї шаблі, під якими вона існувала протягом XIX – XXI ст.: ІМ – 964, ІМ – 878, ІМ – 966, ІМ – 961, однак вони мають бути уточнені та перевірені з метою уникнення помилок.

4. В Музеї старожитностей Є.Тишкевича існував окремий відділ – «небольшой, но драгоценный отдел», який містив речі, пов'язані з багатьма відомими історичними особистостями – Стефаном Баторієм, Станіславом-Августом, Тадеушем Костюшко тощо. Крім того, також існував відділ кам'яної, холодної та вогнепальної зброї. (Див.: Мизернюк

Н. К истории Виленского Музея древностей // Славянский альманах: Изд-во «Индрик». – М, 2003. – С.150).

5. Євстахій Тишкевич (1814-1873) – граф, представник відомого польсько-литовського шляхетського роду. Член численних учених товариств, інститутів та академій. Був автором наукових праць з історії ВКЛ. Все своє життя, знання та кошти він присвятив вивченню історії Литви (Західного краю колишньої Російської імперії у складі Виленської, Гродненської, Мінської та Ковенської губерній) та створенню доступного публічного музею.

6. Інв. № 3 – 3916.

7. Згідно з записами книги надходжень ЛІМ, до 1914 року шабля перебувала у колекції герцога Вюртембергського.

